

DE ÆDLES ALMISSER

RET OG PLIGT PÅ FYNSKE GODSHOSPITALER I FØRSTE HALVDEL AF 1700-TALLET

■ RASMUS SKOVGAARD JAKOBSEN

■ SØREN BROBERG KNUDSEN

ET HOSPITAL I DIERNÆS

I 1706 oprettede Ermegaard Sophie Gabel en fundats for et hospital i Diernæs på det sydlige Fyn tæt ved sin herregård Finstrup.¹ Trods navnet var hospitalet ikke indrettet til behandling af syge, men var derimod en stiftelse for fattige personer, som hørte under godset. Hospitalsbygningen lå på det sydøstligste hjørne af Diernæs kirke, hvor der i den sydlige ende var gjort plads til seks fattige, mens der i den nordlige ende var en skolestue samt en lejlighed til landsbyens skolemester.² Det oprindelige testamente var blevet bekræftet af kongen, men det var Gabel, som havde indstiftet en årlig rente i hospitalet af den udlagte kapital og sikret en daglig administration gennem den lokale sognepræst. Diernæs hospital var dermed tilknyttet godset, hvilket blev understreget i fundatsen ved at betone, at hospitalsfundatsen i tilfælde af salg altid skulle "føyces med Skiødet".³

Ifølge fundatsen var hospitalets formål tredelt. Gabel ønskede dels at opfylde ægtefællens testamente og dels at hjælpe godsets fattige. Disse forhold var dog ikke hovedårsagen alene, men også den at hospitalet var den "almægtige og naadefulde Gud til Ære og Taksigelse".⁴ Ifølge fundatsen var forholdet til Gud og de pligter, Gabel havde som kristen, en helt væsentlig årsag til oprettelsen af hospitalet. Gabel og andre samtidige fundatsforfattere anvendte ikke selv begrebet *pligt*, men brugte i stedet begreber som Gud til *ære*, *regnskab*, *ansvar*, *befaling* og lignende. Uanset hvilket begreb, som blev anvendt, var formålet dog, hvad et magtteoretisk blik vil kalde for *pligt*. En pligt, som vi i det følgende vil vise ideologisk var bundet op på den lutherske konfessions forståelse af øvrigheden som et herskab, der ikke kun havde rettigheder, men i meget høj grad også forpligtelser i det tidligt moderne Danmark.⁵

1 Tak til Nina Javette Koefoed, Signe Boeskov og Kristine Dyrmann for gode råd og samtaler om artiklen.

2 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, s. 188-189 (Gabel). Finstrup kendes i dag under navnet Holstenshus.

3 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, s. 190 (Gabel).

4 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, s. 189 (Gabel).

5 For det nyeste studie om konfessionelle pligter i Danmark, se Koefoed og Holm (red.): *Pligt og omsorg*.

ÉT AF MANGE

Hospitalet i Diernæs er blot ét blandt flere eksempler på godsejere, der oprettede stiftelser til fattige på deres gods. Alene i Fyns landområder kendes der fra enevældens indførelse i 1660 og indtil midten af 1700-tallet til 20 trykte hospitalsfundatser, og af disse er 17 givet af en eller flere godsejere. En gennemgang af sjællandske forhold har vist et tilsvarende billede, mens der endnu ikke er gjort en lignende undersøgelse af jyske godshospitaler.⁶ Det gør godserne til en central aktør i 1700-tallets landbaserede fattigforsorg – en fattigforsorg, som kun sjældent har været genstand for undersøgelser blandt historikere. Overordnet har forskningen i stedet fokuseret på to temaer inden for danske fattigstudier. Dels en række socialhistoriske studier af den enevældige lovgivning på området⁷ og dels en række casestudier af købstædernes fattighjælp primært baseret på den københavnske fattigforsorg.⁸ Men ved kun at fokusere på den statslige forsorg, som den kom til udtryk i lovgivningen og i købstæderne, overses imidlertid den landbaserede fattigforsorg og specifikt den forsorg, som eksisterede uden for statens direkte rammer. Og eftersom omtrent halvdelen af den danske befolkning i 1700-tallet boede på et privatejet gods, er det en væsentlig mangel i forskningen.⁹

Som tilfældet er med forskningen i fattigforsorgen, har heller ikke den danske gods- og herregårdsforskning beskæftiget sig indgående med godsets rolle i 1700-tallets fattighjælp. I stedet har fokus været rettet mod godset som en forvaltningsenhed og på godsejerens ubetingede magt over godsets beboere. Det er generelt accepteret i forskningen, at den enevældige kongemagt bortforpagtede centrale dele af statsmagten til godset og godsejeren – f.eks. skatteopkrævning og soldaterudskrivning – og at godsejeren på den måde fik en nærmest uindskrænket ret over beboerne på godset. Enevælden bortforpagtede reelt store dele af den magt, som vi i dag vil definere som hørende hjemme i offentligt regi. Dermed var 1700-tallets godsejer et patrimonialt herskab: En lokal fyrste i et minifyrstedømme, hvor den egentlige fyrste – kongen – sjældent viste sig.¹⁰

6 Ifølge Bente Dahl Hansen er 25 ud af 46 landhospitalet på Sjælland oprettet af godser, se Hansen: *Betler eller almisselem*, 158-159, 205-207.

7 Se eksempelvis Hansen: *Betler eller almisselem*, 20f, 70-74, 76-92 og 154-163. Løgstrup: "Den bortforpagtede statsmagt", s. 38f. Krogh: *Staten og de besiddelsesløse på landet*. Bonderup: "Health Care Provision and Poor Relief", 172-177. Johansen: *En samfundsorganisation i opbrud*, 289-300. Pedersen: "Staten og samfundet", 128-134. Se også Jørgensen: "Det offentlige Fattigvæsen i Danmark", 86-91.

8 For et par udvalgte studier af fattighjælp i det danske riges købstæder, se Wessel Hansen: "The Age of Miracles?", 269-293; Sunde: "The Business of Charity", 234-250; Bonderup: "Health Care Provision and Poor Relief", 172-188; Selch Jensen: "Byerne og de fattige", 295-323.

9 Porskrog Rasmussen: "Ikke kun herregårdshistorie, men godshistorie", 147-154. Resten af befolkningen boede på kronens gods, mens en mindre del boede i købstæderne.

10 Løgstrup: "Den bortforpagtede statsmagt", 21-58; Feldbæk: *Den lange fred*; Faye Jacobsen: *Husbondret*.

Mens studier i autoritet i det tidligt moderne Danmark ofte har fokuseret næsten udelukkende på de underordnedes lydighedspligt over for de herskende, har nyere reformationsstudier vist, at lydighed kun var halvdelen af magten.¹¹ Magthaverne havde ikke kun ret, men også forpligtelser. Forpligtelser, som var centrale for, at deres magt blev opfattet som legitim af deres underordnede.¹²

Inspireret af nyere kulturhistorisk reformationsforskning i magt og legitimitet vil vi i denne artikel argumentere for, at 1700-tallets danske godsejere ikke blot forpagtede enevældens rettigheder og omfattende magt over godsets beboere, men tillige enevældens religiøse forpligtelser. Vi vil argumentere for, at disse forpligtelser ideologisk havde deres rødder i den luthersk-kristne sociallære, som konfessionelt nåede sit højdepunkt i første halvdel af 1700-tallet.¹³ En central forpligtelse var fattigforsorgen, og formålet med nærværende studier er derfor at undersøge den legitime autoritets religiøse pligt til at sørge for sine underordnedes velfærd. En sådan velfærd udspillede sig på landets godser på flere måder, eksempelvis pension til tidligere tjenestefolk eller ved at indskrive en aftægtsgaranti i fæstekontrakter. Men da hospitaler oprettet af godsejere er tydelige eksempler på denne autoritetspligt, vil dette emne være artiklens undersøgelsesfelt.¹⁴

I det følgende vil vi først beskæftige os med fundatserne som kildemateriale, og hvordan de skal forstås i forholdet mellem det offentlige og private. Herefter vil vi undersøge, hvordan den luthersk, kristne sociallæres syn på pligt og ret kommer til syne i de fynske godsfundatser fra første halvdel af 1700-tallet.

FYNske GODSHOSPITALER OG FUNDATSER

For metodisk at flytte fokus fra lovgivningens overordnede linjer i 1700-tallets fattighjælp samt det ofte københavnske perspektiv bygger vores undersøgelse på studier af fynske hospitalsfundatser på landet. Fundatser er oprettelsesdokumenter og indeholder retningslinjer for de oprettede hospitalers drift og varetagelse og viser således de hensigter, hospitalernes ejere havde ved oprettel-

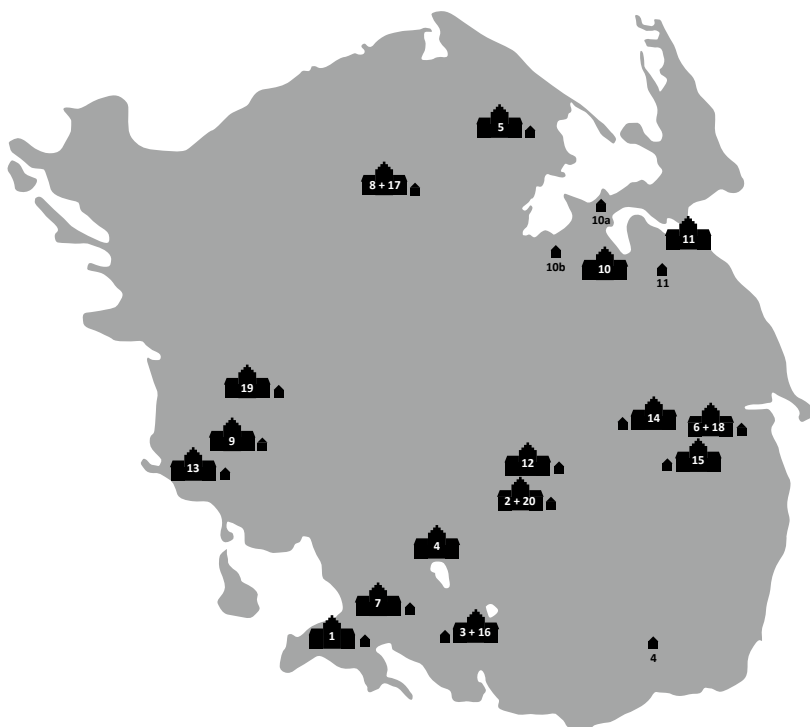
11 Annette Faye Jacobsens bog *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920* fra 2008 er et godt eksempel på et studie, der næsten udelukkende beskæftiger sig med de herskendes rettigheder og på den måde overser de pligter, som autoriteterne også havde. Se f.eks. s. 64-72.

12 Koefoed: "Authorities who Care", 431. Skovgaard Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 135-172.

13 Koefoed: "Authorities who Care", 431-432. Begrebet 'konfession' anvendes til at beskrive forskellige kirkesamfunds religiøse lære og trosgrundlag og anvendes i reformationsforskningen til at illustrere ligheder og forskelle mellem katolske, calvinistiske, lutherske og anglikanske trossamfund. For et overblik over konfessioner, konfessionalisering og konfessionskulturer, se Schilling: "The Confessionalization of European Churches and Societies", 3-16.

14 Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, 52; Løgstrup: "Den bortforpagtede statsmagt", 38; Jørgensen: *Lokaladministrationen i Danmark*, 42-48.

sen. Fundatserne giver dermed et indblik i de ideologiske bevæggrunde, der lå til grund for hospitalernes oprettelse og de forestillinger, godsejerne havde til hensigt, at hospitalerne skulle drives efter. Ved brug af dette kildemateriale flyttes fokus fra lovgivningens nationale perspektiv til aktører i den lokale fattighjælp, og vi får mulighed for at undersøge den forsorg, der blev etableret uden for købstæderne. Fyn er blandt de områder i Danmark, hvor herregårdene lå tættest, og afgrænsningen giver dermed mulighed for at få indblik i godsets rolle i den lokale velfærd i et af landets godsrigeste områder.¹⁵

Kort over Fyn med angivelse af de i artiklen undersøgte godser og deres tilknyttede godsejerhospitaller. Numrene henviser til figur 1. Hvor der er flere numre ved samme gods, er der tale om to fundatser tilknyttet samme hospital. Grafik af Vejlemuseerne.

Tidsligt undersøger vi i artiklen fynske godshospitaler fra enevældens indførelse i 1660 og indtil midten af 1700-tallet. I løbet af de hundrede år cementerede enevælden sin magtposition samtidig med, at godserne fik en betydelig funktion i den lokale administration. Det er en periode med en øget bureaukratisering og forsøg på ensretning af kongerigets fattigforsorg, men også en tid med opblomstring af pietisme og dens personlige og følelsesmæssige syn på kristendommen.

¹⁵ Henningsen: *I sansernes vold*, 680f.

Vores periode slutter i midten af 1700-tallet, hvorefter oplysningstid og landbo-reformer gradvist ændrede det decentrale, godsejerstyrede Danmarkskort, og hvor fattigvæsenet i højere grad blev overtaget af staten.

Vi inddrager i undersøgelsen alle fynske fundatser for hospitaler på landet tilstede i Hans de Hofmans (1713-1793) *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*.¹⁶ Hofman har formentlig ikke haft kendskab til samtlige hospitaler, da der også eksisterede hospitaler uden en nedskreven fundats, mens fundatser fra 1700-tallet kan have afløst tidligere ordninger. Det er derfor muligt, at der har eksisteret hospitaler i større omfang, end Hofmans værk giver udtryk for.¹⁷ Da værkets hensigt var at samle alle stiftelser i Danmark og Norge, så embedsmænd i højere grad kunne tilse rigets stiftelser, er det dog rimeligt at antage, at værket samlet set kan give et overordnet indblik i mange af de stiftelser, der var i funktion under enevælden.¹⁸

I Hofmans værk er den ældste hospitalsfundats på landet på Fyn fra 1597, mens der findes seks øvrige fundatser, oprettet i første halvdel af 1600-tallet. I værket findes langt flere fundatser fra enevælden, og i perioden 1687-1753 blev der ifølge Hofmans samling oprettet 20 fundatser for hospitaler uden for købstæderne på Fyn.¹⁹ 12 af dem var fundatser for i alt 13 nyopførte hospitaler, der blev oprettet i perioden 1706-1742. De øvrige otte fundatser blev oprettet for at forbedre nogle af de 13 hospitaler eller for at forbedre ældre hospitaler, oprettet i 1600-tallet. Mens det var godsejere, der stod bag opførelsen af alle hospitalerne, var det ikke tilfældet for tre af de otte fundatser, der forbedrede allerede oprettede hospitaler. Den ene forbedring blev bekostet af en kaptajn, mens de to sidste var tilknyttet en adelsfrøken, som ikke skrev sig til et gods. I alle tre tilfælde blev pengene dog knyttet til de godser, som hospitalerne oprindeligt var opført under, og som ligeledes skulle administrere kapitalen.

16 Hans de Hofman: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*, bd. 1-11. Bind 5 og 6 omhandler Fyn, og begge udkom i 1760.

17 Ikke alle hospitaler i funktion havde en fundats. Et eksempel herpå er et hospital i Otterup fra 1722, hvortil der hørte en fundats, men da der i 1740 blev tilført en ekstra kapital på 500 rigsdaler, blev der ikke skrevet en fundats. I stedet blev den ifølge Hans de Hofman "alleene ved Orden reguleret" (Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 247). Charlotte Appel har desuden vist, at der findes fundatser for skoler, som ikke er nævnt i Hofman, og ligeledes er det fra anden side blevet vist, at godshospitalerne kan have været i funktion i mange år, før de fik en nedskrevet fundats. Appel: *Læsning og bogmarked*, 275. Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 204-206.

18 Hofman: *Samlinger*, bd. 1, Fortale; Sunde: "The Business of Charity", 236f.

19 Hos Hofman findes der uden for byerne 28 hospitalsfundatser, hvoraf 20 af dem er opført under enevælden. Dertil nævner Hofman en række hospitaler, hvor der ikke findes eller er vedlagt en fundats.

De oprettede hospitalsfundatser skal ikke ses som repræsentative for alle landets godser og dets ejere. Der lå i 1700-tallet lidt over 100 herregårde på Fyn²⁰ og selvom flere hospitaler dækkede mere end et gods, så er Hofmans 20 hospitalsfundatser ikke et prangende tal. Der fandtes dog også andre måder at udføre fattighjælp på end at oprette et hospital i 1700-tallet, og fundatserne kan derfor give et indblik i tidens idealer for den hjælp, der udgik fra landets godser.

BÅDE OFFENTLIG OG PRIVAT STIFTELSE

Da Christian Sehested og Charlotte Amalia Gersdorff i 1722 oprettede et hospital i Otterup, skrev de i fundatsen, at de penge, som de donerede til hospitalet, var en "evig og uforanderlig Afgift",²¹ hvis formål var at forsørge otte fattige beboere. Da Gersdorff senere som enke i 1742 selv oprettede et hospital i Herrested sogn, blev det i fundatsen betonet, at de fattige i hospitalet skulle "være til ævig Tid forsikret at nyde, hvad jeg dem i denne Fundats haver tillagt".²² Evighedsselementet var til stede i alle de undersøgte hospitalsfundatser og havde til formål at sikre, at hospitalerne også efter stifternes død var økonomisk sikret. Hospitalet var dermed oprettet af private personer, men blev via evighedsselementet ophøjet til at være en stiftelse uden for stifterens fulde kontrol. Fundatserne blev knyttet til godset, og fremtidige ejere blev pålagt et ansvar for at efterleve retningslinjerne for de enkelte hospitaler, som de kom til udtryk i fundatserne.

For at varetage den daglige drift samt for at sikre at fundatsen blev udført, sådan som den var tiltænkt, havde særligt sognepræsten en vigtig rolle. Han skulle blandt andet føre opsyn med de fattiges opførsel, sikre sig at de fattige deltog i de morgen- og aftenbønner, som de skulle ifølge fundatsen, samt informere hospitalets ejere, når et fattiglem var afgået ved døden. Præsten skulle ligeledes overvære uddeling af almisser og føre protokol for at sikre, at almisserne til hospitalsbeboerne blev uddelt korrekt.²³ I hovedparten af fundatserne blev ikke blot præsten tilskrevet et ansvar, men tillige provsten, stiftets biskop og stiftamtmand. De havde overopsyn med hospitalet og var den myndighed, som sognepræsten skulle kontakte, hvis den lokale godsejer ikke efterlevede hospitalets fundats. Biskoppen og stiftamtmanden udgjorde tilsammen stiftsøvrigheden og havde det overordnede ansvar for både den offentlige og private fattighjælp i stiftet. I hospitalsfundatserne fik disse magt til at skride ind, hvis godsejerne ikke

20 Dansk Center for Herregårdsforskning på: www.danskeherregaarde.dk (5. september 2021).

21 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 242 (Sehested og Gersdorff, 1722).

22 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 560 (Gersdorff, 1742).

23 Hofman: *Samlinger*, bd. 5 (Sehested og Gersdorff, 1722); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 90 (Scheel); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 545 (Scheel og Urne, 1725); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 292 (Levetzau); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, s. 360f (Devitz). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 14f (Kaas & Kuhla). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 558 (Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 370 (Stockfleth).

efterlevede hospitalernes retningslinjer.²⁴ Magtbeføjelsen blev i nogle fundatser nævnt som muligheden for at hensætte den kapital på ny, der var tiltænkt det enkelte hospital.²⁵

Generelt flugtede hospitalsfundatsernes organisering med fattigloven af 1708 *Forordning Om Betlere i Danmark, saavel paa Landet som i Kjøbstæderne*. Forordningen, der ikke gjaldt hovedstaden, byggede videre på tidligere lovgivning og havde i udgangspunktet til formål at fjerne tiggeriet fra det offentlige rum samt sikre, at lokalsamfundene tog vare på deres egne fattige.²⁶ Tidligere havde det været lovligt for værdigt trængende at tigge, hvis de havde tilladelse, men med 1708-loven blev dette forbudt. I stedet blev det besluttet at værdigt trængende – uarbejdsdygtige, forældreløse og delvist uarbejdsdygtige – skulle have en fast rente i penge eller naturalier. Det sidste var det mest almindelige uden for købstæderne.

Ifølge 1708 loven skulle almisserne på landet bestyres af den stedlige sognepræst i samarbejde med tre af sognets bedste mænd, mens provster og herredsfogeder skulle føre opsyn med den lokale fattigforsorg.²⁷ Også godsejerne blev i loven tildelt et ansvar for den lokale fattighjælp. De skulle blandt andet hjælpe med penge og tøj i de sogne, hvor de havde fæstegårde samt forpligte sig på et årligt kontant beløb til herredsfattigkisten.²⁸

Fattigloven fra 1708 nævnte ikke hospitaler, men det gjorde Danske Lov fra 1683. Ifølge loven skulle der i landsognene opføres et hospital til de af sognets fattige, der "ikke kunde faa andenstæds Huus", og ansvaret for det blev lagt på kirkeværgerne.²⁹ Et sogns kirkeværger blev udnævnt af kirkens patron i samarbejde med provsten.³⁰ Mens hospitalerne var opført af private godsejere, synes de således ikke at have opereret i privat regi alene, men i et system, hvor repræsentanter for statsmagten også var til stede og spillede en rolle. På den måde var de private dele af fattighjælpen underlagt samme administration og indgik i den samme organisation som den offentlige fattighjælp.

24 Dombornowsky: *Lensbesidderen som amtmand*, 61, 329f. Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 190 (Gabel). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 245 (Sehested & Gersdorff). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 90 (Scheel). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 545 (Scheel & Urne). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 206 (Brahe). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 377 (Steensen). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 291, 294f (Levetzau). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 16, 19 (Kaas og Kuhla). Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 564 (Gersdorff).

25 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 90 (Scheel). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 206 (Brahe).

26 Se Koefoed: "Social Responsibilities", 253 for overblik over de forskellige fattiglove.

27 Kofoed: "Social Responsibilities", 253. Johansen og Kolstrup: "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", 172-175.

28 danmarkshistorien.dk: *Forordning om Betlere i Danmark* (18. april 2021).

29 *Danske Lov*: Anden bog, 22. kapitel, art. 75. Det var ikke nyt, at statsmagten ønskede fattighuse opført. I den koldingske reces fra 1558 stod der, at der skulle opføres fattighuse i landsognene. Se Petersen: *Fra Luther til konkurrencestaten*, 136.

30 *Danske Lov*: Anden bog, 9. kapitel, art 2.

Den tilsyneladende flydende grænse mellem godshospitalerne og den offentlige fattigforsorg skal ifølge den forvaltningshistoriske tradition ses som et materielt billede på den situation, som den danske stat befandt sig i. Centraladministrationen besad i realiteten ikke en egen lokaladministration før slutningen af 1700-tallet. Ole Feldbæk beskriver det på følgende måde: "Sat på spidsen kan man hævde, at det ikke var enevoldskongen af Guds nåde, der regerede Danmark, men derimod godsejerne: at 1700-tallets Danmark bestod af omkring 700 private godser, der blot havde fyrste og forsvar til fælles."³¹ Dette var i særlig grad tilfældet på landet, hvor en stærk godsejerelite havde siddet på magten i århundreder.³² Enevælden respekterede overordnet det enkelte gods som et selvstyrende minisamfund og udbyggede løbende systemet. Blandt andet blev skatteopkrævning og soldaterudskrivning uddelegeret til godsejerne, hvilket for kongemagten både havde en række økonomiske fordele samt knyttede godsejerne tættere til kronen. Samtidig var det udtryk for kongemagtens erkendelse af en manglende indsigt i lokale forhold og ressourcer til selv at udføre opgaverne.³³

Forvaltningshistorien forklarer dermed de juridiske rammer, som godshospitalerne opererede under, men ikke den kulturelle og sociale baggrund for at godsejerne tog denne opgave på sig. Altså inden for hvilke rammer spejlede magthaverne deres legitimitet, og hvad var den ideologiske baggrund for, at godsejere følte behov for at oprette godshospitaler i den her undersøgte periode? Denne vinkel vil vi nu vende os imod.

LYDIGHED OG FORPLIGTIGELSER

Nyere reformationsforskning har betonet, at kristendommen og den luthersk-kristne konfession var en uomgængelig ramme for alle samfundets grupper i det tidligt moderne Danmark. Det var tidens fremherskende diskurs: En diskurs, som man både spejlede sig i, argumenterede for og udtrykte sig i forhold til. En ramme, som på grund af Danmarks rolle som monokonfessionelt rige ikke blev udfordret, men i stedet fik mulighed for at blive en altdominerende kulturel forståelseshorisont – en konfessionskultur. Reformationsforskningen har de seneste år vist, at den lutherske konfessionskultur fortsatte med at præge det danske verdenssyn i alt fra børneundervisning til politik, indtil i al fald oplysningstiden begyndte i midten af 1700-tallet.³⁴

31 Feldbæk: *Den lange fred*, 41

32 For mere se Leth Jespersen, Netterstrøm og Nygaard: "Teorier om statsdannelse", 5-33.

33 Feldbæk: *Den lange fred*, 128-129; Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*, 30f.

34 Koefoed: "Authorities who Care", 1-24; Koefoed: "The Lutheran Household", 321-340; Ingesman: "Fromhed styrker rigerne", 130-145; Ingesman: "Reformation and Confessionalisation", 29-48; Ingesman: "Visitations as an Instrument", 205-235; Jakobsen: "Idealier og pligter", 287-306. Se også Koefoed og Holm (red.) *Pligt og omsorg*, samt Kaufmann: "Lutheran Academic Culture", 151-168.

Interiør fra Greve Hospital. Hospitalet blev opført i 1710 af Holger Vind og Margrethe Gjedde til Gjeddesdal og var i brug indtil 1970'erne. I dag på Frilandsmuseet. Foto af Phillipp Bornheimer, Nationalmuseet.

En central del af den danske konfessionskultur var den luthersk-kristne sociallære. For at beskrive hvad der menes med det begreb, er det nødvendigt at trække tråde helt tilbage til reformationen, da det var her, at fundamentet blev lagt.³⁵ Et af de mest grundlæggende elementer i det postreformatoriske Danmark var den lutherske øvrighedslære. Denne var teologisk blevet formuleret af Martin Luther og Philip Melanchthon i begyndelsen af 1500-tallet og blev materialiseret i Luthers store og lille katekismus. Denne øvrighedslære blev senere inkorporeret i den danske postreformatoriske teologi af særligt Peder Palladius, Hans Poulsen Resen og med tiden også i Erik Pontoppidans katekismusforklaring fra 1737. Endvidere har Nina Koefoed for nyligt vist, at også den danske lovgivning fra i al fald

³⁵ Sunde: *Speculum legale*, 24-25, 35-36. For et internationalt perspektiv se Witte: *Law and Protestantism*.

slutningen af Christian 4's regeringstid inkorporerede den lutherske sociallære.³⁶ Der er selvfølgelig variationer gennem tid, men i forhold til øvrighedslæren er der ikke stor forskel på Luthers og Pontoppidans syn på forpligtelserne mellem autoriteterne og dem, som de ønskede at udøve autoritet over.³⁷

Den lutherske øvrighedslære blev teologisk bygget op omkring Trestandslæren og dekalogens fjerde bud: *Du skal ære din fader og moder*. For Luther – og periodens andre teologer – havde Gud skilt forældrene ud fra resten af samfundet og udvalgt dem frem for alle andre personer i det dennesidige. I den store katekismus skrev Luther, at Gud havde sat forældrene "ved siden af sig selv"³⁸, og de var derfor et billede af Vorherre på jord (*larvae Dei*).³⁹ Eftersom forældrene var Guds stedfortrædere på jorden, blev lydighed imod dem i en luthersk optik en religiøs pligt, mens ulydighed tilsvarende var det samme som at gå imod selveste Gud.⁴⁰

Mens den lutherske teologis betoning af folkets lydighed mod autoriteterne er blevet betonet inden for forskningen, er den resterende del af den luthersk, kristne øvrighedslære sjældent blevet fremhævet. De underordnede pligter mod de af Gud nedsatte autoriteter var kun halvdelen af den lutherske øvrighedslære. Den anden del var de gensidige forpligtelser, som øvrigheden havde over for sine undersåtter – sine børn. I Erik Pontoppidans katekismusforklaring lød det således i §162: "Hvor mange Hovedstænder er der til? Tre, nemlig: 1. Regieringsstanden, i hvilken Konger, Fyrster og andre Øvrigheds personer er Forældre, men Undersaatterne deres Børn".⁴¹ Betoningen af forældre-børn forholdet mellem autoriteterne og deres underordnede var helt centralt i den luthersk, kristne sociallære. Det var den fordi det – ideelt set – fordrede en gensidig kærlighedsfølelse mellem autoriteterne og deres underordnede.⁴² Ligesom Gud elskede mennesket, ligeså skulle Guds udvalgte autoriteter på jord elske deres underordnede. Og ligesom forældrene havde ansvar for deres børns verdslige og spirituelle velfærd, ligeså havde den verdslige godsejer ansvar for godsets beboeres velfærd. Hvis ikke autoriteterne opfyldte deres forpligtelser, skrev Luther i sin store katekismus:

For han vil ikke have slyngler og tyranner i dette embede og styrelse. Æren, det vil sige magten og retten til at styre, giver han dem ikke, for at de skal lade sig tilbede, men for at de skal tænke på, at de selv skylder Gud lydighed, og fremfor alt tage de-

36 Koefoed: "Authorities who Care", 434-453; Koefoed og Holm: *Pligt og omsorg*, 19-35.

37 Koefoed: "Authorities who Care", 430-453; Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 78-103.

38 Luther: *Den Store Katekismus*, 61.

39 Stopa: "Honor Your Father and Mother", 108-10.

40 For mere om dette emne, se Stopa: *Soli Deo Honor et Gloria*. Se også Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 78-109.

41 Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, §162. De to andre hovedstænder var lærerstanden og husstanden. Også her skulle autoriteterne agere forældre over for deres underordnede.

42 Koefoed: "Authorities who Care", 443.

res embede på sig med iver og troskab, så at de ikke blot føder og legemligt forsørger deres børn, tjenestefolk, undersætter osv., men især opdrager dem til at prise og ære Gud. Tro derfor ikke, at du kan handle, som det passer dig selv, men du skal gøre, hvad Gud alvorligt har befaleet og pålagt dig, og over for ham skal du aflægge regnskab.⁴³

Hvis ikke øvrigheden udførte sine af Gud bestemte forpligtelser, ville det vække Guds vrede. Selv om de underordnede muligvis oftere fik en dennesidig afstraffelse – eksempelvis ved at blive afskediget, fængslet, stå åbenbar i skrifte eller lignende – så skulle Vorherres vrede ikke forstås som en kontant og af mennesker udført afstraffelse. I stedet forstod Luther og periodens teologer Guds straf som uheld og ulykke for en selv og ens slægt. Det er muligvis årsagen til, at Ermegard Sophie Gabel i sin fundats over Diernæs hospital afsluttede indledningen med at betone, at hvis Finstrups gods' nye ejere ophævede hospitalsfundatsen, kunne de "forvente sig Guds Straf".⁴⁴ Et element som gik igen i mange af de øvrige hospitalsfundatser. Øvrigheden var underlagt de samme hårde religiøse restriktioner i forhold til Gud, som undersåtterne var i forhold til øvrigheden.⁴⁵ Overholdt man dem ikke, ville man få med Vorherre at bestille!

Den lutherske sociallæres gensidige forpligtelser mellem autoriteterne og de underordnede var et centralt element i den danske konfession fra reformationen og langt ind i 1700-tallet. Blandt andet blev gensidigheden betonet med pietismens fremhævnning af den troendes mulighed for at skabe et kristent og Gud velbehageligt samfund i det dennesidige gennem kærlighed og lydighed. Det er blandt andet årsagen til, at Pontoppidan rykkede Trestandslærens øvrighedslære direkte op i forklaringen af det fjerde bud, samt årsagen til at der eksplicit i forklaringen af regeringsstanden tales om undersåtterne, som øvrighedens børn. Børn som forældrene havde pligt til at opdrage i den rette kristne tro og – tilføjede pietismen – den rette kristne levevis.⁴⁶

ØVRIGHEDENS PLIGTER

Nyere forskning i den danske adels ligprædikener har vist, at der eksisterede en form for ideologisk konsensus blandt den danske godsejerstand om hvilke konfessionelle pligter, som øvrigheden havde overfor deres underordnede i den danske konfession. Standsorienterede pligter som var grundlaget for øvrighedens autoritet, og som i udgangspunktet var uafhængige af køn.⁴⁷

De fire øvrighedspligter bestod af 1) Retfærdighed: Som nævnt ovenfor havde godsejeren en række magtbeføjelser over for beboerne på deres gods. Derfor blev

43 Luther: *Den Store Katekismus*, 73.

44 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 188 (Gabel).

45 Koefoed: "Authorities who Care", 434-453; Jakobsen: "The Burden of the Highborn", 241-260.

46 Stopa: "Den kristne opdragelse i 1700-tallets Danmark", 117-133.

47 Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 128-131.

det igen og igen pointeret, at øvrigheden skulle være retfærdig, overholde loven, være ubestikkelig og på den fattiges side. 2) Religiøs understøttelse: Øvrigheden skulle støtte konfessionen i det lokale sogn, blandt andet ved at sikre sig at kirken blev vedligeholdt og gejstligheden understøttet økonomisk. 3) Understøttelse af uddannelsesvæsenet: Det blev forventet, at øvrigheden støttede både det lokale og regionale uddannelsesvæsen ved eksempelvis at oprette sogneskoler, sådan som Gabel og Schult havde gjort det i Diernæs. Og 4) Socialhjælp: Øvrigheden havde pligt til at hjælpe de svageste på deres gods – eksempelvis ved at donere mad eller pengegaver til områdets fattige, oprette stiftelser eller bygge fattighuse.⁴⁸ Derudover eksisterede en række mere standsspecifikke forventninger, eksempelvis at godsejerstanden var veluddannet og for mændenes vedkommende deltog i statsadministrationen eller militæret. Bagved de her nævnte øvrighedspligter ligger en magtteoretisk forståelse om, at hvis man ikke opfyldte de forventninger, som der var til øvrigheden, var man ikke en legitim magthaver.⁴⁹

Læser man dermed forventningerne til godsejernes handlinger med et blik på autoriteternes forpligtelser – i stedet for blot autoriteternes rettigheder – bliver det muligt at se antydningen af et mere dynamisk magtforhold mellem godsejere og godsets beboere. Eksempelvis nævnes det eksplicit i halvdelen af de undersøgte hospitalsfundats, at hovedårsagen til at oprette et godshospital bundede i, at man anså det for en kristen forpligtelse at hjælpe godsets fattige.⁵⁰

For eksempel skrev Christian Sehested og Charlotte Amalia Gersdorff i deres fundats fra 1722 om hospitalet i Otterup sogn, at de havde oprettet hospitalet med en "Christelig og velmeent Intention" og afsluttede med at takke Gud, da "ald menneskelig Anstalt, Tilsyn og Møye" var forgæves og formålsløst uden den "Allerhøyeste Guds Naade og Bistand".⁵¹ Karen Brahe oprettede i 1728 en fundats for et hospital i Svanninge sogn, og ifølge hende var det efter Guds befaling, at hun ved oprettelse af hospitalet hjalp sine fattige, skrøbelige og sengeliggende medkristne.⁵² Barbara Steensen skrev i sin fundats fra 1735 for et hospital i Søby sogn, at det var hendes "Christendoms Pligt, og af Kiærlighed til de arme og nødlidende Mennesker her i Kirke-Søbye-Sogn", der var årsag til, at hun lod opføre et hospital, hvor fire fattige kunne få ophold.⁵³ Og da Godske Hans von Brugmann oprettede en hospitalsfundats i 1736, var det på grund af hans "Taknemmelighed

48 Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 133-284.

49 Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 104-131.

50 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 188f (Gabel); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 565 (Sehested og Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 88 (Scheel); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 541 (Scheel og Urne); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 200 (Brahe); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 376 (Steensen); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 288 (Brugmann); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 290 (Levetzau); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 12 (Kaas og Kuhla); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 358 (Devitz); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 556f, 565 (Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 370f (Stockfleth).

51 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 246 (Sehested og Gersdorff).

52 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 200 (Brahe).

53 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 376 (Steensen).

Godshospitalet i Otterup oprettet i 1722 af Christian Sehested og Charlotte Amalie Gersdorff. Hospitalet blev opført nær kirken i grundmur og fik navnet Frelsens Hospital. På hospitalet var der plads otte fattige, to og to i hvert kammer med mænd og kvinder for sig. Derudover var der køkken, loft og have, hvor beboerne kunne dyrke kål og andre køkkenurter. Foto af Søren Broberg Knudsen.

imod Gud, for hans mangfoldige Rige og runde Velsignelser”, at han kom de ”nødlidende Christne til Hielp og Undsætning i deres Armod” for dermed at stifte to hospitaler i henholdsvis Munkebo og Seden sogn.⁵⁴

Det er her bemærkelsesværdigt, at godsejerne ikke argumenterer for at have oprettet hospitaler med, at de var autoriteter og derfor havde en pligt som embedsmænd i staten til at udføre kongens lov. Derimod var det centrale argument, at de som kristne havde en religiøs pligt at hjælpe deres medkristne, som de så senere i fundatsen nærmere definerede, hvem var. Det var ikke deres forbindelse til den enevældige konge, som ifølge fundatserne var årsagen til hospitalsoprettelserne, men derimod deres forhold til selveste Gud. Den enevældige konge var ude af ligningen.⁵⁵

På den måde var baggrunden for oprettelsen af godshospitalerne ikke blot, at godsejerne ”ikke kun tænkte på en kortsigtet gevinst”⁵⁶, men også på at have

54 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 288 (Brugmann).

55 For mere om godsejernes forhold til godsets beboere og Gud, se Jakobsen: *Adel mellem Gud og folk*, 133-284.

56 Johansen og Kolstrup: ”Dansk fattiglovgivning indtil 1803”, 163.

en stabil arbejdsstyrke, sådan som Hans Chr. Johansen og Søren Kolstrup fra et økonomisk perspektiv argumenterer for i første bind af *Dansk Velfærdshistorie* fra 2010.⁵⁷ Og det var heller ikke blot for at opfylde enevældens fattigforordninger, der i Danske Lov påbød, at der blev oprettet fattighuse i hvert sogn, sådan som det er Bente Dahl Hansens konklusion i det eneste andet studie over danske godshospitaller fra 1984.⁵⁸ Godsejerne oprettede også godshospitaler, fordi det blev anset som en del af deres forpligtelser som kristen autoritet i det verdslige samfund. En forpligtelse, som hvis den ikke blev ret udført, potentielt kunne stille den enkelte godsejer i et dårligt forhold til selveste Gud. Det betød ikke, at de her undersøgte godsejere udelukkende oprettede hospitaler på deres godser for at opfylde kristne øvrighedspligter – økonomiske og juridiske årsager har ganske givet også spillet en rolle. Men det betød, at det var det luthersk-kristne verdensbillede – den lutherske sociallære – som godsejerne indskrev sig i, og positionerede sig i forhold til, i fundatserne. Et verdensbillede som muligvis var blevet forstærket af pietismens personlige gudsforhold, men som trak lange tråde ind i den lutherske sociallære.

DET PATRIMONIALE HERSKABS FATTIGE

Godsejernes forpligtelser over for fattige begrænsede sig til deres gods og eventuelle sogne, hvor de havde fæstegods. Det var den gruppe mennesker, som godsejeren var øvrighed for og derfor dem, hvis verdslige og spirituelle velfærd, vedkommende havde ansvaret for. Det var dog langt fra alle, der blev betragtet som værdigt fattige og dermed individer, som kunne forvente at modtage øvrighedens sociale ansvar. Derudover var der rent praktiske begrænsninger for, hvor mange der var plads til i hvert hospital, samt hvad der var udlagt af renter til faste almiser. Hospitalerne blev opført ved landsbykirkerne – i nogle tilfælde i tidligere kirkelader, som der ikke længere var brug for, i andre tilfælde i bygninger opført til formålet. Godsejerne havde udlagt en kapital, hvis renter skulle dække både en almisse til de fattige beboere samt vedligeholdelse af hospitalet. Denne almisse skulle hospitalets fattige modtage på forudbestemte tidspunkter, som det var anført i den enkelte fundats. Almissen bestod af penge, men også gerne af naturalier såsom korn eller brændsel. Ofte var der endvidere anlagt en have ved hospitalet, hvor de fattige kunne dyrke grøntsager.

Ifølge godshospitalernes fundatser var det ikke hvem som helst, der kunne få ophold i de opførte hospitaler. Godsejerne havde godt nok pligt til at sørge for deres underordnedes velfærd, men kun for værdigt trængende. Og at være gammel, svag eller syg var i sig selv ikke nok til at blive anset for at være værdigt trængende. Godsejerne havde kun pligt til at hjælpe værdige, *kristne* trængende.

57 Johansen og Kolstrup: "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", 163.

58 Hansen: *Betler eller almisselem*, 154-162; *Danske Lov*: Anden bog, 22. kapitel, art. 75.

I Godske Hans von Brugmanns fundats fra 1736 for hospitalerne Munkebo og Seden blev værdigt trængende defineret som de mest nødlidende, men dog kun dem, som havde levet en kristelig og uberygtet livsførelse.⁵⁹ Hvad det indebar, ses i Margretha von Levetzaus fundats fra samme år. Heri skrev hun, at godsets ejere kun måtte indsætte "rette Almisse-Lemmer", som ikke var kommet i nød "ved Drukkenskab eller anden Liderlighed". I stedet var hendes hospital for de fattige, der i deres fattigdom førte et "Christeligt, Gudeligt og skikkeligt Levnet".⁶⁰ Rette almisselemmer var dermed de fattige, som ikke udførte handlinger, der blev anset for at være ukristelige. Derfor kunne man selv være skyld i sin fattigdom gennem ukristelig opførsel, ligesom fattigdom kunne være selvforskyldt ved lediggang. I begge tilfælde var sådanne fattige ifølge fundatserne ikke at betragte som en del af godsejernes patrimoniale forpligtelser. En betragtning, som flugtede med tidens syn på fattige. I enkelte fundatser var det oven i købet nødvendigt at føre bevis for at have ført et godt, kristent liv ved at kunne fremvise gode skudsmål fra den pågældendes præst.⁶¹

Forventningen om en bestemt adfærd fortsatte, efter at de fattige havde fået ophold i hospitalerne. Ni af hospitalsfundatserne havde helt konkrete regelsæt for opførsel for de fattige, der havde fået ophold.⁶² Christian Stockfleth skrev i sin fundats, at beboere var forpligtede til at "efterleve det gode Skudsmaal, som fulgte dem derind" og leve et roligt, kristeligt og alvorligt liv.⁶³ Levede beboerne ikke op til det og i stedet levede et liv i drukkenskab og med skænderier eller slagsmål, skulle godsejeren og sognepræsten fratage de fattige deres ugentlige almisse, der i stedet skulle lægges i hospitalets fattigkasse. Sådant en forargelig og usømmelig opførsel kunne i sidste instans resultere i forvisning fra hospitalet og sognet.⁶⁴ I Erich Scheels fundats fra 1722 samt i den, han skrev sammen med Sigwart Urne tre år senere, stod der, at de fattige beboere skulle leve i enighed og fordragelighed samt føre et kristeligt liv. Ved uskikkelig opførsel gjorde de sig "denne Almisse uværdig" og skulle i så fald kunne smides ud af godsejerne.⁶⁵

Uskikkelig opførsel kunne ifølge Christian Sehested og Charlotte Amalia Gersdorffs fundats fra 1722 samt i sidstnævntes egen fundats fra 1742 være druk-

59 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 289 (Brugmann).

60 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 293 (Levetzau).

61 Det var tilfældet i Erich Scheels og Sigwart Urnes fundats fra 1725 og Christian Christian Stockfleths fundats fra først i 1700-tallet. Se Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 543 (Scheel & Urne); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 369 (Stockfleth).

62 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 244 (Sehested og Gersdorff 1722); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 88f (Scheel); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 543 (Scheel og Urne); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 202f (Brahe); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 293 (Levetzau); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 15 (Kaa og Kuhla); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 360 (Devitz). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 563 (Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 371 (Stockfleth).

63 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 371 (Stockfleth).

64 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 371 (Stockfleth).

65 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 89 (Scheel); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 543 (Scheel og Urne).

kenskab, skænderi, slagsmål, sværgen og banden. Sådan adfærd kunne også i deres hospital føre til udvisning.⁶⁶ Ifølge Frantz Joachim Devitz skulle sognepræsten føre tilsyn med hospitalet, så beboerne ikke foretog sig noget, der stred imod "Ærbarhed, og kunde være til Forargelse." Beboerne i samme hospital måtte ikke holde samling til drikkeri, spille om penge eller på anden måde opføre sig uskikkelig. Opførte de sig alligevel uskikkelig med sådanne "Laster eller Løbsagtighed", skulle de advares op til tre gange. Ændrede de ikke adfærd, skulle de forvises fra hospitalet.⁶⁷ Godsejeren skulle derved sikre, at det kun var værdigt kristne, som tog ophold i hospitalet. Var man udenfor det kristne fællesskab, var man også uden for godsejerens forpligtelser som øvrighed.

GODSEJERNE SOM FORÆLDRE

Godsejeren var som forælder for sine underordnede og i særlig grad de underordnede, som var direkte under godsejernes forsørgelse. Og en forælder sørgede ikke blot for sine børns verdslige forhold, men også for deres spirituelle velbefindende. Derfor var et centralt element i hospitalsfundatserne, at godsejerne ikke blot sørgede for kost og logi, men også opdrog i tro og lære.

Forældreforholdet var beskrevet i Luthers hustavle, som fandtes i hans katekismer og som senere blev inkorporeret i Pontoppidans gennemgang af det fjerde bud. Her blev det blandt andet betonet, at det var en husbonds pligt at tugte, opdrage, undervise og forhøre sine husstandsmedlemmer i den kristne lære.⁶⁸ Dette var ikke blot et ansvar, men en religiøs pligt, som hvis den ikke blev udført, potentielt kunne "nedkalde Guds vrede".⁶⁹ En husbonds pligt overfor sin husstand dækkede dermed ikke kun over at yde verdslig velfærd, men indeholdt ligeledes et spirituelt aspekt.

Godsejernes forsøg på at regulere adfærden i hospitalerne kan ses i relation til dette. Eksempelvis var det et krav i Karen Brahes fundats fra 1728, at de fattige hospitalsbeboere førte et "gudfrygtigt, christeligt og forligeligt Levnet". Hvis beboerne ikke opfyldte dette krav, skulle de straffes, hvis "nogen af dem usømmelige og uskikkelig sig forholdte, med Eeder, Banden, Uforligelighed eller slig Ondskab".⁷⁰ Den uacceptable opførsel, som blev forbudt i fundatsen, stod dermed i modsætning til det gode, kristne liv. Dette var også tilfældet i Margretha von Levetzaus fundats fra 1736, hvor fattige, der havde levet et liv i "Drukkenskab eller anden Liderlighed", blev beskrevet i modsætning til de "rette Almisse-Lemmer". De rette fattige var i stedet gamle og svage fattige, der i deres nød og fattigdom

66 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 244 (Sehested og Gersdorff). Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 563 (Gersdorff).

67 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 359f (Devitz).

68 Appel: *Læsning og bogmarked*, 131; Luther: *Den Store Katekismus*, 33.

69 Luther: *Den Store Katekismus*, 73f.

70 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 202f (Brahe).

En adelsmand giver almisse til en fattig tigger. Maleri formentligt fra en pengeblok fra Skt. Laurentii Kirke i Kerteminde. Foto af Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

førte et "Christeligt, Gudeligt og skikkeligt Levnet".⁷¹ Der var dermed et klart modsætningsforhold mellem acceptable, kristelige handlinger og det, der blev opfattet som amoralsk og ukristelig opførsel. Det var godsejernes pligt at sikre sig, at hospitalslemmerne levede et fromt, kristeligt liv, mens de var på det patrimoniale herskabs hospital.

Udover selve hospitalslemmernes opførsel i hverdagen, havde en række fundatser også specifikke krav til kirkegang, morgen- og aftenbøn for beboerne.⁷² I Karen Brahes fundats skulle beboerne "søge Guds Huus alle Søn- og Prædike-Dage", med mindre helbredet forhindrede det. Derudover skulle de være til stede, når der hver morgen og aften blev holdt bøn og sang af skolemesteren til den

⁷¹ Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 293 (Levetzau).

⁷² Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 190 (Gabel); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 240 (Sehested og Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 202f (Brahe); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 293 (Levetzau); Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 13, 15 (Kaas og Kuhla); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 359f (Devitz); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 559f (Gersdorff).

skole, som var oprettet ved siden af hospitalet.⁷³ Forsømmelse herfra skulle straffes på samme vis som anden uacceptabel opførsel og kunne ende med udvisning fra hospitalet.⁷⁴ Mest dybtgående var fundatserne oprettet i 1722 og 1742 af først ægteparret Christian Sehested og Charlotte Amalia Gersdorff og sidenhen sidstnævnte som enke. I begge fundatser var der helt klare retningslinjer for, hvad der skulle bedes for og hvilke slags salmer, der skulle synges til hvilke tidspunkter på året.⁷⁵ For beboerne i Margretha von Levetzaus hospital var det kun acceptabelt at blive væk fra kirke ved sygdom eller andre uomgængelige omstændigheder. Blev nogle fattige alligevel væk, skulle de trækkes to mark fra deres almisse.⁷⁶ Undlod de fortsat at gå i kirke, skulle de miste det dobbelte, som i øvrigt skulle gives til hospitalets mere lydige og nødlidende beboere. Derudover skulle beboerne "alvorligen og flitteligen frygte og tiene Gud, med Bøn og Taksigelse i deres Kammer".⁷⁷ Fundatsernes retningslinjer havde dermed som intention at sikre hospitalslemmernes acceptable, kristelige adfærd og kan ses som godsejernes måde at opfylde den luthersk-kristne forældrepligt på.

Herskabets ansvar for fattiglemmernes opførsel står tydeligst frem i fundatserne fra 1700-tallet, hvor også de fleste fundatser er overleveret fra.⁷⁸ Ud fra et forvaltningshistorisk syn kan baggrunden for det store antal fundatser samt fundatsernes øgede fokus på styring af de fattiges dagligdag skyldes et godsejerligt ønske om at opfylde fattiglovgivningen. Et kulturhistorisk syn vil dog tilføje, at både antallet af hospitalsfundatser samt fundatsernes ofte minutiøse gennemgang af fattiglemmernes opførsel, var i tråd med konfessionens betoning af den lutherske sociallæres gensidighed mellem autoriteter og underordnede. En gensidighed, som kun blev forstærket af pietismens fremhævelse af autoriteternes pligt til at vække befolkningens rette levevis. For kun derigennem ville det være muligt at skabe et kristent og Gud velbehageligt samfund i det dennesidige.⁷⁹

Godshospitalernes fundatser afspejlede dermed ikke blot, at godsejerne forvaltede et offentligt ansvar for at løse samfundets fattigdomsproblem, men også at det var en religiøs forpligtelse, som den legitime, kristne øvrighed havde ansvar for at tage på sig. En forpligtelse, som ikke kun gjaldt om at forsørge samfundets svageste, men i vid udstrækning også handlede om at opdrage og styrke

73 Karen Brahe skrev i sin fundats, at hospitalet var opført ved Svanninge skole. Se Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 200 (Brahe). Skolen var ligesom hospitalet opført af hende i 1728. Se fundats for skolen Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 194 (Brahe).

74 Hofman: *Samlinger*, bd. 5, 202f (Brahe).

75 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 240f (Sehested og Gersdorff); Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 559f (Gersdorff).

76 I Margretha von Levetzaus hospital skulle de fattige beboere ugentligt modtage 1 mark og 8 skilling. Derudover skulle hvert kammer, hvori der var plads til to personer, årligt modtage 1 rigsdaler til brænde. Se Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 291f (Levetzau).

77 Hofman: *Samlinger*, bd. 6, 293 (Levetzau).

78 Knudsen: *Godgørende godsejere*, 45-46.

79 Stopa: "Den kristne opdragelse i 1700-tallets Danmark", 117-133.

Figur 1: Oversigt over hospitalsfundatser

Num- mer	Stifter	År	Gods	Sogn	Kapital
1	Præben Brahe	1687	Hvedholm	Horne	Ingen kapital. Naturalier fra årlig landgilde fra syv gårde og gods i Hor- ne sogn.
2	Peter Luxdorph og Anne Margrethe Helverschouf	1693	Fjællebro	Herringe	200 rigsdaler
3	Ermegaard Sophie Gabel	1706	Holstens- hus	Diernæs	300 rigsdaler
4	Erich Scheel	1722	Arreskov	Tved	1000 rigsdaler
5	Christian Sehested Charlotte Amalia Gersdorff	1722	Nislevgård	Otterup	2500 rigsdaler
6	Erich Scheel Sigwart Urne	1725	Juulskov	Refsvin- dinge	1000 rigsdaler
7	Karen Brahe	1728	Østrupgård	Svanninge	900 rigsdaler
8	Alleta Margretha de Dorn	1730	Margård	Søndersø	200 rigsdaler
9	Barbara Steensen	1735	Skovgårde	Søby	400 slettedaler
10	Godske Hans von Brugmann	1736	Østergård	Munkebo og Seden (to hospi- taler)	4000 rigsdaler
11	Margretha von Levetzau	1736	Lundsgård	Revninge	2100 rigsdaler
12	Henrik Bielke Kaas Anna Vind von der Kuhla	1737	Boltinggård	Ringe	480 rigsdaler
13	Frantz Joachim von Devitz	1717/ 1739 ⁸⁰	Hagenskov	Sønderby	1000 rigsdaler
14	Charlotte Amalia Gersdorff	1742	Ravnholt	Herrested	1250 rigsdaler
15	Anna Margaretha Wullf	1743	Ørbæklund- de	Ørbæk	200 rigsdaler
16	Frøken Cathrine Öhlegaard von Holstein	1745	Holstens- hus	Diernæs	200 rigsdaler
17	Peder Friderichsen	1745	Margård	Søndersø	500 rigsdaler
18	Frederik Sekman	1747	Juulskov	Refsvin- dinge	500 rigsdaler
19	Christian Stockfleth	1725- 1750 ⁸¹	Brahes- holm	Vedtofte	1060 slette- daler
20	Frøken Cathrine Öhlegaard von Holstein	1753	Fjællebro	Herringe	100 rigsdaler

80 Fundats baseret på testamente fra 1717, men hospitalet først endeligt realiseret og opført i 1739.

81 Christian Stockfleths hospitalsfundats er ikke dateret, men han oprettede det under Brahesholm gods, som han ejede i årene 1725-1750. Se Nielsen m.fl.: *Danske Slotte og Herregårde*, 490.

denne gruppes fromhed, fordi den var en central del af den lutherske øvrigheds religiøse ansvar. Godsbeboernes lydighed mod godsejeren i det tidligt moderne Danmark var dermed bundet op på en gensidighed mellem øvrigheden og de underordnede. Bønderne ærede og adlød godsejerne, som var de deres gudsudvalgte forældre, og godsejeren opdrog bøndernes verdslige og spirituelle velfærd, som var de deres gudspligtige børn.

KONKLUSION: GODSEJEREN SOM LUTHERSK ØVRIGHED

Vi har i det ovenstående vist, at godshospitaler udgjorde en væsentlig del af den landbaserede fattighjælp i første halvdel af 1700-tallet, samt at de indgik i den samlede fattighjælp, der var reguleret ved lov. Oprettelsen af godshospitalerne bundede i flere forhold, som ikke blot begrænsede sig til godsets funktion som forvaltningsenhed og aktør i udførelsen af enevældens fattiglovgivning i lokalområdet. Et af disse forhold var et godsejerligt forsøg på ideologisk at opfylde en række religiøse forpligtelser. Forpligtelser, der bundede i den luthersk-kristne konfession, som dominerede det tidligt moderne Danmark indtil i al fald midten af 1700-tallet. At støtte fattige var ikke blot en måde at skabe legitimitet på i forhold til godset og godsejernes magt i lokalområdet, men i lige så høj grad en kristen forpligtelse. En forpligtelse, som i sidste ende kunne påvirke den enkelte godsejers forhold til selveste Gud.

De fynske godshospitalsfundatser vidner endvidere om en godsejerstand, som i al fald ideologisk søgte at indskrive sig i den lutherske konfessions social- og øvrighedslære. En lære, der var en dominerende forståelsesramme fra reformationen og til langt ind i 1700-tallet. Øvrigheden var gudssanktionerede magthavere i det jordiske, men samtidig havde den en række gensidige forpligtelser over for dens underordnede. En af disse var fattighjælp. Det var dog ikke nok for en godsejer blot at sørge for de fattiges verdslige underhold. Også de fattiges religiøse velfærd måtte understøttes og styrkes, hvilket blev gjort ved skrappe regler for daglig andagt, moralsk korrekt opførsel samt ikke mindst regler for, hvordan man skulle have opført sig *før* hospitalsopholdet. Det var godsejerens pligt som luthersk-kristen autoritet i det tidligt moderne Danmark. En autoritet, der ikke blot byggede på ret og lydighed, men i lige så høj grad på forpligtelser og gensidighed. Særligt det sidste var hvad der kendetegnede en luthersk øvrighed.

PUBLICERET MATERIALE

- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bd. 1-2, København: Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanums Forlag, 2001.
- Appel, Charlotte og Morgen Fink-Jensen: *Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*. I Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (red.): *Dansk skolehistorie 1*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2013.
- Bonderup, Gerda: "Health Care Provision and Poor Relief in Enlightenment and 19th Century Denmark". I Ole Peter Grell, Andrew Cunningham og Robert Jütte (red.): *Health Care and Poor Relief in 18th and 19th-Century Northern Europe*, Aldershot: Ashgate, 2002, 172-188.
- Danmarkshistorien.dk: *Forordning om Betlere i Danmark* (18. april 2021).
- Dombernowsky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaaber og baronier 1671-1849*, København: Rigsarkivet & G.E.C Gads Forlag, 1983.
- Feldbæk, Ole: *Den lange fred. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, 1990.
- Hansen, Bente Dahl: *Betler eller almisselem. Studier i den offentlige fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, Auning: Landbohistorisk Selskab, 1984.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1-2, Auning & København: Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv, 2006.
- Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*, bd. 1-11, København, 1755-1780.
- Ingesman, Per: "Visitations as an Instrument of Discipline in Early Modern Denmark". I Sigrun Høgetveit Berg, Rognald Heiseldal Bergesen og Roald E. Kristiansen (red.): *The Protracted Reformation in Northern Norway. Towards a Protestant North*, bd. 2, Stamsund: Wehrhahn Verlag, 2016, 205-235, doi: <https://doi.org/10.1515/9783110686210>.
- Ingesman, Per: "Reformation and Confessionalisation in Early Modern Denmark". I Lars Ivar Hansen, Rognald Heiseldal Bergesen og Ingebjørg Hage (red.): *The Protracted Reformation in Northern Norway. Introductory Studies*, bd. 1, Stamsund: Orkana forlag, 2014, 29-48, doi: <https://doi.org/10.1515/9783110686210>.
- Ingesman, Per: 2006. "Fromhed styrker rigerne". I Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhlenfeldt-Jensen, Jens Velle og Peter Zeeberg (red.): *Danmark og Renæssancen 1500-1650*, København: Gads Forlag, 2006, 130-145.
- Jacobsen, Anette Faye: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, København: Museum Tusulanums Forlag, 2008.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard: *Adel mellem Gud og folk efter reformationen. Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener*, Aarhus: Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2019.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard: "Idealer og pligter. Konfessionel iscenesættelse af den danske højadel, 1559-1617". I Nina Javette Koefoed, Bo Kristian Holm og Sasja Emilie Mathiasen Stopa (red.): *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2018, 287-306.
- Jakobsen, Rasmus Skovgaard: "The Burden of the Highborn. The Nobility and Lutheranism in Late Sixteenth-Century Denmark." I Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 241-259, doi: <https://doi.org/10.13109/9783666551246.241>.
- Johansen, Hans Chr: *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk socialhistorie 4*, København: Gyldendal, 1979.
- Johansen, Hans Chr. og Søren Kolstrup: "Dansk fattiglovgivning indtil 1803". I Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Frem mod socialhjælpsstaten. Dansk velfærdshistorie, bind 1, 1536-1898*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010, 159-198.
- Jørgensen, Harald: "Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770". I Karl-Gustaf Andersson m.fl. (red.): *Oppdaginga av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Oslo: Universitetsforlaget, 1983, 86-91.

- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt, Administrationshistoriske studier nr. 11*, København: Rigsarkivet og G. E. C. Gads Forlag, 1985.
- Kaufman, Thomas: "Lutheran Academic Culture in Early Modernity – Some Remarks". I Bo Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 151-168, doi: <https://doi.org/10.13109/9783666551246.151>.
- Koefoed, Nina Javette og Bo Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, København: Gads Forlag, 2021.
- Koefoed, Nina Javette: "Authorities who Care: The Lutheran Doctrine of the Three Estates in Danish Legal Development from the Reformation to Absolutism", *Scandinavian Journal of History*, bd. 44, nr. 4, 2019, 1-24, doi: <https://doi.org/10.1080/03468755.2018.1562965>.
- Koefoed, Nina Javette: "Social Responsibilities in the Protestant North. Denmark and Sweden". I Leen van Molle: *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe, 1780–1920. Volume IV. Charity and Social Welfare*, Leuven: Leuven University Press, 2017, 251-304.
- Koefoed, Nina Javette: "The Lutheran Household as Part of a Danish Confessional Culture". I Bo Holm & Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 321-340, doi: <https://doi.org/10.13109/9783666551246.321>.
- Knuksen, Søren Broberg: *Godgørende godsejere. Oprettelse af hospitaler på landets godser i 1700-tallet*, Aarhus: Upubliceret speciale fra Aarhus Universitet, 2018.
- Krogh, Tyge: *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense: Odense Universitetsforlag, 1987.
- Leth Jespersen, Mikkel, Jeppe Büchert Netterstrøm, og Bertel Nygaard: "Teorier om statsdannelse og den danske stat 1400-1660", *Den Jyske Historiker*, nr. 116, 2007, 5–33.
- Luther, Martin: *Martin Luther. Den store Katekismus ved Leif Grane*, København: Det danske Bibelselskab, 1976.
- Løgstrup, Birgit: "Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede", *Bol og by*, nr. 1, 1985, 21-58.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, København: Rigsarkivet & G.E.C Gads Forlag, 1983.
- Pedersen, Ove K: "Staten og samfundet. Individets og statens historie: fra forsørgelse til velfærd". I Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur 1700-1914*, bd. 2, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017, 128-134.
- Petersen, Jørn Henrik: *Fra Luther til konkurrencestaten*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "Ikke kun herregårdshistorie, men godshistorie". I Britta Andersen & Helene Kjærboel (red.): *Herregårde, Jordegods, Herlighed. Tanker fra Gammel Estrup*, Gammel Estrup: Gammel Estrup – Jyllands Herregårdsmuseum, 2005, 147-154.
- Pontoppidan, Erik: *Sandhed til Gudfrygtighed. Forklaring over Martin Luthers Lille Katekismus*, tilrettelagt af Finn B. Andersen, København: Books on Demand GmbH, 2018.
- Schilling, Heinz: "The Confessionalization of European Churches and Societies – an Engine for Modernizing and for Social and Cultural Change", *Norsk Teologisk Tidsskrift*, 110, 1, 3-16.
- Secher, V.A: *Kong Christian den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets omsorg, under Det Juridiske Fakultets tilsyn*, København: G. E. C. Gads Boghandel, 1911.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen: "Den kristne opdragelse i 1700-tallets Danmark". I Koefoed, Nina Javette og Bo Holm (red.): *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*, København: Gads Forlag, 2021, 105-133.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen: "Honor Your Father and Mother'. The Influence of Honor on Martin Luther's Conception of Society". I Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018, 107-127, doi: <https://doi.org/10.13109/9783666551246.107>.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen: "*Soli Deo Honor et Gloria*" – A Study of Honour and Glory in the

Theology of Martin Luther, Aarhus: Upubliceret ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet, 2016.

Sunde, Jørn Øyrehagen: "The Business of Charity and the Charity of Business - Donations in the Norwegian Merchant Town of Bergen in the Seventeenth and Eighteenth Centuries". I Ole-Albert Rønning, Helle Møller Sigh og Helle Vogt (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, London: Routledge, 2017, 234-250, doi: <https://doi.org/10.4324/9781315182704>.

Sunde, Jørn Øyrehagen: *Speculum legale - rettsspejelen. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv*, Bergen: Fagbokforlaget, 2005.

Hansen, Peter Wessel: "The Age of Miracles? Alms Culture and Charitable Donations in Copenhagen, c. 1770-1840". I Ole-Albert Rønning, Helle Møller Sigh og Helle Vogt (red.): *Donations, Inheritance and property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, London: Routledge, 2017, 269-293, doi: <https://doi.org/10.4324/9781315182704>.

Witte, John Jr: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613548>.

RASMUS SKOVGAARD JAKOBSEN
PH.D., MUSEUMSINSPEKTØR
VEJLEMUSEERNE
RASJA@VEJLE.DK

SØREN BROBERG KNUDSEN
CAND.MAG., FORMIDLINGSMEDARBEJDER
DANSK CENTER FOR HERREGÅRDSFORSKNING
SBK@GAMMELESTRUP.DK

ABSTRACT (EN)

The Alms of the Noble. The Nobility, Rights, Duties and Poorhouses on Funen in the First Half of the 18th Century

The article examines the large number of poorhouses on Funen manor estates in the first half of the 18th century. The study shows that all poorhouses were funded and maintained by estate owners, making the estates central to the land-based poverty relief in the 18th century. Previous research on the subject has been limited to a national legislative or Copenhagen-centered perspective, but in the article we show that it is also possible to study the rural relief system. This system was dominated by the estate owners and their responsibility towards the poor living in the villages belonging to the estates. By examining the founding charters of the poorhouses, it is clear that poor relief was a central framework in the landowners' role as legitimate Lutheran authorities. Taking care of one's subordinates was, in a Lutheran perspective, a Christian obligation that ultimately affected the individual estate owner's relationship with God. Thus, the owners had power over their subordinates, but at the same time a duty to take care of the estate's residents. In that perspective, the estate owners possessed not only rights

as rulers – as previous research has emphasized – but also obligations and reciprocity as legitimate Christian authorities.